

KULTÚRA, ETNICITÁS ÉS IDENTITÁS URARTUBAN, AZ ÍROTT FORRÁSOK TÜKRÉBEN

Buhály Attila

Nyíregyházi Egyetem, Történettudományi és Filozófia Intézet
4400 Nyíregyháza, Sóstói út 31./B
buhaly.attila@nye.hu

Urartu a Kr.e. 9-7. század egyik legjelentősebb államalakulata volt az ókori keleten. Kelet-Anatóliában terült el, központja a Van-tó melletti Tušpa (ma: Vankale) volt, legnagyobb kiterjedése idején területe elért nyugat felé egészen az Euphratesz anatóliai szakaszáig, északon magában foglalta nagyjából a mai Örményország területét, keleten a nyugat-iráni Urmia-tavat, délen pedig legnagyobb riválisával, az Asszír Birodalommal volt határos. Földrajzi elhelyezkedéséből adódóan területe rendkívül tagolt: a magas hegyek és hágók között elterülő egymástól elzárt völgyekben élő népesség főleg transzhumáló állattartásból tartotta fent magát, és csak nagyon lazán kapcsolódott egymáshoz. Az állam kezdete (legalábbis az írásos emlékek nyomait illetően) a Kr.e. kb. 835-825. közötti évekre tehető; ekkor uralkodott az első név szerint pontosan ismert király, I. Sarduri, és alapította meg Tušpa városát, ill. hozta létre azt a feliratsoportot, amely az ő uralkodásának és városalapításának az emlékét volt hivatott megőrizni. Ettől az időponttól kezdődően egészen az állam történetének végéig, a Kr.e. 7. század közepéig I. Sarduri leszármazottjai uralkodnak Urartuban.¹

Az utóbbi évtizedek egyik legjelentősebb vitája a szakirodalomban az urartui identitás, a sajátos urartui kultúra megléte vagy annak hiánya. A vélemények nagyjából két ellentétes megítélés mentén kristályosodtak ki:

1. Urartu valójában egy rövid ideig (legfeljebb kb. 200 évig) fennálló politikai entitás, ami katonai erő által jött létre egy domináns politikai elit irányításával, tagolt nyelvi, etnikai és kulturális közegben.² Az érvek ebben a tekintetben a következők:³

Urartu későbbi pusztulásának mértéke és gyorsasága. Az állam pusztulása, már amennyire megállapítható, mindenféle előjel nélkül, gyorsan következik be a Kr.e. 7. század közepe táján, és alaposan

megy végbe. A pusztulásnak nincs "elbeszélője", hiányoznak az erre vonatkozó, a pusztulásra reflektáló szövegek, a hanyatlás narratívája.

– Az Urartuban megfigyelhető kulturális hatások jó része délről, Asszír, ill. általában Felső-Mezopotámia felől érkezik, és alapjában véve az államszervezetéssel és a központi adminisztráció kiépülésével van kapcsolatban. (Pl. az írásbeliség átvétele, vagy később, a 7. században a agyagtáblahasználat, vagy éppen a Haldi-kultusz kialakulása az asszír birodalmi Aššur-tisztelet paralelljeként.)

– Az Urartu története során alapított erődök jó része az állam pusztulása után elnéptelenedik, és a névanyaguk sem él tovább; ahol mégis, az is inkább csak kivétel (pl. Erebuni).

– Kelet-Anatólia későbbi lakóinak, az örményeknek a nyelvében minimális a (hurri-)urartui eredetű jövevényszó; ami mégis, az inkább csak valamilyen közvetítés hatására kerül be a szókincsbe.

2. Mások ugyanakkor lehetségesnek tartanak egy sajátos urartui kultúrát és identitást, amit az alábbi összetevők határozhatnak meg:⁴

– A népesség jelentős része foglalkozik bányászattal, ill. a fémmegmunkálással kapcsolatos tevékenységekkel összefüggő életmódot folytat;

– nyelve jól körülírható, nyelvészetileg radikálisan elválasztható a kor nagy politikai központjának, Asszír, ill. a kaukázusi nyelvekkel rokon;⁵

– a földrajzi környezet, a magashegységi viszonyok nyilvánvalóan meghatározzák az életmódot, a megélhetés körülményeit;

– szintén a földrajzi környezet által meghatározottan a megélhetés alapja az állattenyésztés.⁶

Hozzá kell tenni ugyanakkor, hogy mindezeknek a tényezőknek az egyike sem kifejezetten "csak" urartui sajátosság, hanem alapvetően a föld-

¹ Urartu történetének vázlatos áttekintését ld.: Buhály 2010. Részletesebben Urartu-monográfia: Salvini 1995. Urartu történetének, a legújabb historiográfiai kérdések, viták áttekintése: Zimansky 2011; Radner 2011.

² Zimansky 1995.

³ Zimansky 2011: 548, 555-557.

⁴ Batmaz 2015: 210

⁵ Diakonoff – Starostin 1986

⁶ Stadelbauer 1984

rajzi környezet jellegzetességeiből adódóan jellemző általában a kelet-anatóliai, kaukázusi térségre. Mindössze arról van szó, hogy az urartui kultúrát – és ha van, identitást – alapvetően ezek az összetevők határozzák meg.

Ha egy ország vagy közösség kulturális hagyományairól beszélünk, abban meghatározóak szoktak lenni az épített örökség és a tárgyi és egyéb régészeti emlékek. Urartu is számos régészeti és épített emléket hagyott maga után; lássuk ezek közül a legjelentősebbeket:

– *A suse-szentélyek*. A szakirodalomban általában toronytemplomokként jellemzett sajátos vastag falú, sarokrízalitos építmények jellegzetesen az urartui építészet, közvetetten általánosan az urartui jelenlét legfontosabb emlékei. Mondhatni, nincs olyan urartui alapítású erőd, amelyben ne jött volna létre egy általában Haldinak szentelt templom.⁷

– Szintén az urartui jelenlét egyik legfontosabb "markerei" a *sziklába vésett fülkék* (az eredeti, urartui kifejezés szerint "kapuk"). A legismertebbek ezek közül a Van északi külvárosi területén található Meher Kapısı (CTU A 3-1), de számos ilyen található még az egykori Urartu területén. Egyik legfontosabb jellegzetessége még ezeknek a "kapuknak", hogy kialakításuk feltehetőleg teljesen azonos az előbb említett *suse-szentélyek* bejáratának kialakításával⁸ – ennek bizonyára fontos oka lehetett a hiedelmek és vallási elképzelések tekintetében.

– Ha már sziklába vésett építmények, meg kell említeni magát Tušpát, amely értelemszerűen igencsak magán viseli az urartuiak keze nyomát: a különféle sziklasírok, Horhor, Naftkuyu, İçkala és az egyszerűen csak "keleti kamrának" ("Ostkammer") nevezett monumentális sziklafülkék mellett érdemes megjegyezni például a Hazine Kapısıt, amely egy II. Sarduri király (Kr.e. kb. 760-734) tiszteletére kiépített emlékhely, ahol a kialakított sziklafülkékben elhelyezett sztéléken, ill. a fülkék falán elhelyezett feliratokon az elhunyt király tettei voltak olvashatóak (CTU A 9-1 – A 9-3).⁹

– Jellemző Urartura a rendkívül gazdag fém-megmunkálás és bronzművesség. Kelet-Anatólia az urartui korban is a térség egyik legfontosabb fém-, azon belül is bronzműves központja, amit számos régészeti feltárás leletanyaga bizonyít a nagyméretű üstöktől a lószerszámokig és egyéb használati és rituális célú tárgyakig, eszközökig bezárólag.¹⁰

– A különféle bronztárgyakon is látható ábrázolások szintén kétségkívül az urartui népesség legfontosabb elképzeléseit tükrözik a hiedelemvilágot illetően. Ezek közül legyen elég most a kilencvenes évek végén talált anzafi bronzpajzstöredékre utalni, mint ami az urartui vallási elképzelések egyik legfontosabb bemutatója. A töredéken az urartui istennek üldözik az ellenséget és mérnek végső csapást rájuk; az istenek sorában – ahogy egyébként az írott forrásokban is, ld. alább – az élen Haldi isten áll a lándzsájával, mind ő, mind pedig a lándzsája *mellamm*val övezve, mögötte pedig a többi isten következik meghatározott sorrendben: második helyen a viharisten, Teišeba, a harmadik helyen a Napisten, Šivini, majd a további istenek következnek, az egyébként a Meher Kapısı-felirat istenlistáján is meghatározott módon.¹¹

Kétségtelen ugyanakkor, hogy az urartuiakról szóló legfontosabb forrás az az epigráfiai anyag, ami az állam fennállása során keletkezett. Ahogy arról korábban volt szó, az első írásos emlékeket Urartuban (és eleve Kelet-Anatóliában) I. Sarduri hozta létre, amikor a Vankale nyugati nyúlványán létrehozott platformszerű építménye két oldalán három-három példányban megörökítette alapító tevékenységét. I. Sarduri a korabeli mezopotámiai ékírást veszi át, maguk a szövegek is még asszír nyelven íródtak; a feliratok mintái jól láthatólag a nagyjából egy nemzedéknyi idővel korábbi II. Aššurnasir-apli-korabeli asszír királyfeliratok voltak.¹² Később, I. Sarduri utódai alatt az íráshasználat (az ékírást megtartva) már urartui nyelvre vált át, és az uralkodók sztélé- és sziklafeliratok formájában szinte mindenütt leteszik névjegyüket, amerre csak az urartui hadjáratok vezetnek és az uralkodók pacifikációs tevékenysége végbemegy.

Az egyébként rendkívül terjedelmes urartui epigráfiai anyag jellegzetességei a következők:

– A szövegek "szerzője" és "szereplője" mindig az uralkodó. A fő inventar a király, ő "rendeli el" a szövegek létrehozását, és azok az ő cselekedeteiről, rendeleteiről, vagy az általa kezdeményezett tettekről szólnak. (Jellemző, hogy a szövegek szinte mindig egyes vagy többes szám első vagy harmadik személyben vannak megfogalmazva, és elbeszélő módban, az ettől eltérő igeidőket, -módokat, a beszélő számát, személyét nem, vagy csak alig ismerjük.)

⁷ A *suse-szentélyekről* legutóbb: Çilingiroğlu 2012

⁸ Tarhan – Sevin 1975

⁹ Tušpáról legutóbb ld. Salvini 2014

¹⁰ Wartke 2012; Batmaz 2013: 243

¹¹ Belli 1998. Haldi isten sokat vitatott (de az anzafi bronztöredék alapján tisztázottnak tekinthető) ábrázolásáról ld. Zimansky 2012

¹² Wilhelm 1986

– A szövegek témája rendkívül behatárolt; szinte csak a következő témákra korlátozódik:

Katonai aktivitás; hadjáratok kezdeményezése, véghezvitele; városok, területek elfoglalása, zsákmányszerzés, deportálás.

Vallási, rituális aktivitás; különféle rituális eljárások elrendelése. Erődök, épületek, különböző mezőgazdasági létesítmények (csatornák, szőlőskertek, gyümölcsösök, stb.) alapítása ill. létrehozásának különböző fázisai alkalmából elrendelt és végrehajtott áldozatbemutatók.

Különböző alapítási feliratok. Erődök, szentélyek alapítása, vagy csak egyszerűen egy-egy sztélé felállításának elrendelése (rajta a felirattal).

Lássunk két példát ezekre a sztéléfeliratokra, ill. azok tartamára, elrendezésére. Mindkét esetben a harmadik urartui király, Minua (Kr.e. kb. 805-790) által emelt sztélééről és feliratról van szó; az első esetben egy hadjárat lefolytatásáról, a második esetben pedig egy rituális gyakorlat előírásáról.

(1) Haldi elindult, az ő (2) fegyvere (elindult); legyőzte Šebeteria(ni) (3) országát, legyőzte Huzana(ni) országát, (4) legyőzte Šupa országát.

Haldi által, (5) Haldi fegyvere által, (6) Haldi hatalmas által elindult (7) Minua, Išpuini fia, (8) meghódította Šebeteria(ni) országát, (9) meghódította Huzana(ni) országát, (10) meghódította Šupa országát, eljutott (11) Hati országáig. (12) Haldinak ezt a feliratot felszentelte (13) Šebeteria városában, Haldi-szentélyt (14) épített Šebeteria területén?. (15) ... (16) ... Meliija városának királyát (17) adófizetésre kötelezte.

Haldi nagysága által (18) Minua, Išpuini fia (19) hatalmas király, nagy király, (20) Biainili [= Urartu] királya, (21) Tušpa város kormányzója.

(22) Minua szól: "Aki ezt a feliratot (23) összetöri, aki lerombolja, (24) aki mást ezeket (tenni) bátorít: (25) Rombolja le Haldi, Teišeba, Šivine (26) és az istenek őt a Nap alatt! (27) ..." (CTU A 5-5)

(1) Haldinak, (2) az ő Urának ezt (3) a sztéléjét Minua, (4) Išpuini fia (5) odaszentelte, amikor (6) Haldi-kaput (7) épített, (8) és erődöt épített (9) az ő dicsőségének. (10) Meghatározta a nevét: "Haldi (11) városa". (12) Megalapította ezt (13) a szőlőskertet, alapított egy ültetvényt: (14) "Minua (15) szőlőskertje" a neve.

(16) Haldi (17) nagysága által (18) Minua, (19) Išpuini fia (20) hatalmas király, nagy király, (21) Biainili [= Urartu] királya, (22) Tušpa város kormányzója.

(23) Minua szól: (24) "Amikor a szőlőskert beérik, (25) egy marhát és 3 juhut Haldinak (26) áldozzanak fel, (27) szőlőt? áldozzanak (28) Haldi kapujánál is, (29) a sztélé előtt is.

(30) Amikor az újbort (31) derítik, egy qarmihe-áldozatot (32) Haldinak mutassanak be (33) Haldi kapujánál, (34) egy qarmihe-áldozatot 'Arubaninak (35) és egy qarmihe-áldozatot Haldinak (36) a sztélé előtt." (CTU A 5-33)

Egy ország vagy közösség identitását keresve, különösen, ha írott források is rendelkezésünkre állnak, kézenfekvőnek tűnik, hogy azt a meghatározást, definíciót keressük meg, amelyet az adott közösség önmagára és az országára alkalmazott. Mi országnévként az "Urartu", népelnevezésként pedig az "urartui" elnevezést használjuk; ezekkel az elnevezésekkel azonban van egy kis probléma. Amikor az urartui identitásról, vagy csak egyáltalán Urarturól beszélünk, fontos látnunk, hogy nézőpontunkat mennyire meghatározza az, hogy tárgyunkat szinte teljes egészében Asszíria felől, és ezáltal asszír "szemüvegen" látjuk. Ennek leginkább az írott források, ill. a különböző kutatók tudományos "előléte" voltak az okai. Láthatjuk, hogy az urartui írás-használat, és kétségtelenül a hatalomgyakorlás és államszervezet számos eleme asszír közvetítésből, ill. asszír minta alapján jött létre; Urartu történetét – láthatólag – nagyban meghatározta az Asszíriával való viszony. Az Urartu-historiográfia sokáig a térség történetét egy sajátos asszír-urartui nagyhatalmi élethálarc paradigmájában értelmezte, de még ma is nagyon nehéz elvonatkoztatni attól, hogy Urartu történetét az Asszíriával való konfliktusok mennyisége és eredménye alapján korszakoljuk. Jellemző ebben a tekintetben, hogy Urartu történetének nagy korszakhatára a Kr.e. 714. esztendő volt, II. Šarru-kín asszír király nyolcadik hadjáratát és Urartu feletti győzelme, ez az esemény valósággal kettéválasztotta Urartu történetét egy "nagyhatalmi", Asszíriával való konfliktusos korszakra, és egy asszírokkal való békés, sőt, akár alávett korszakra. Ez a megítélés mára már sokat finomodott: már tudjuk, hogy a nyolcadik hadjárat korántsem játszott olyan döntő szerepet Urartu történetében, ill. az asszír minta kétségtelenül érvényesült az urartui uralkodók legitimációs eszköztárában, a térség történetét más elemek is meghatározták.¹³

Ennek az "asszír szemüvegnek" az egyik példája maga az ország- és a népelnevezés: az Urartu ill. "urartuiak" név az asszír forrásokban kerül elő; ezt az elnevezést maguk az urartuiak valójában nagyon ritkán használják. Az asszír nyelvű forrásokban többnyire a szintén asszír és a szintén nagyjából erre a területre alkalmazott "Nairi" kifejezés bukkan fel, az urartui nyelvű szövegekben pedig a "Biainili" országnév.¹⁴ Az országnévből képzett népelnevezés, ami például a királyi titulátúrákban szokott nagyon gyakran előfordulni (ld. pl. fent, 2: 21), a következőképpen analizálható nyelvtanilag:

¹³ Vö. A. Fuchs vázlatát Urartu története (és az asszír-urartui viszony) korszakolásának újragondolására: Fuchs 2012: 138-145.

¹⁴ Radner 2011: 735.

LUGÁL (kur)bi-a-i-na-ú-e > Bia = i (gen.sg.) = na (rel.pl.) = ve (gen.pl.) "királya (LUGÁL) azoknak, akik Bia országáé / földjéé (KUR)"

Látható, hogy ahogy egyébként az ókori kelet sok más esetében is, alapvetően egy földrajzi meghatározottságról van szó a nép- és országnevezés vonatkozásában: "Urartu" és az "urartuiak" a "Bia" nevezetű földrajzi régió területe és lakói. Korabeli forrásokból nem tudjuk pontosan, hogy valójában hol is volt ez a "Bia" elnevezésű terület, bár az alapján, hogy feltehetőleg a "Biainili" szóból ered a mai "Van" év is (a kelet-anatóliai tó ill. város neve), sejtethetjük, hogy az urartui magterületről van szó.

Idézett forrásunkból (1. fent, 2.) láthattuk, hogy a különböző rituális eljárásoknak, az ezekről szóló beszámolóknak, előírásoknak milyen fontos szerepe van az írott forrásokban. A továbbiakban ezt a szerepet érdemes egy kicsit közelebbről megvizsgálni, különösen is abban a tekintetben, hogy ezek az előírások milyen szerepet játszottak az uralkodói legitimitáció biztosításában.

A különböző írott források a következő információkat nyújtják, nyújthatják a rítus szerepe szempontjából:¹⁵

– A feláldozott állatok mennyisége. Ahogy például a fentebbi, 2. feliratunkon is láthattuk, a leggyakrabban előforduló áldozati állat a szarvasmarha és a juh; legtöbbször egy 1-3 szarvasmarhát és juhot áldoznak fel egy-egy rituális cselekmény során, de például a Meher Kapisı-feliraton összességében áldozati állatok tömege szerepel.

– Az áldozatbemutatás időpontja. Ahogy erről fentebb már volt szó, az áldozatbemutatás a legkülönbözőbb időpontokhoz köthet:

a) az éves csillagászati ünnepkör meghatározott eseményei (a Meher Kapisı-feliraton szereplő "Napisten hónapja"; talán a nyári napforduló?)¹⁶

b) az agrártevékenységhez, ill. a kert- és szőlőműveléshez kapcsolódó, annak egy-egy meghatározott eseményéhez köthető időpontok (a szőlő kacsózása, beérése, szüret, az újbor derítése, ld. pl. fent, 2.)

c) különböző infrastrukturális innovációk adott munkafázisai (csatorna elkészítése, átvágása, stb.)

Egy másik szempont lehet a rítus szerepének értelmezésében az ismertetett áldozatbemutatások

térelrendezése. Számos példa mutatja, hogy az áldozatbemutatásokról szóló szövegek, feliratok olyan téri környezetben helyezkedtek, helyezkedhettek el, ami lehetőséget adott nagyobb tömeg összegyűlésére, találkozására. Az ayanisi szentély előtti tér jó példa erre,¹⁷ ahol ugyanakkor még megfigyelhető az oszlopcsarnok-szerű térelrendezés is (valamiképp az óperzsa *apadana* mintájára); az épületnek talán a nevét is tudjuk: *ašihuse*-épület, amely ráadásul jól etimologizálható az *aš-* "(rituális?) étkezés" gyökből.¹⁸ Hasonló térelrendezés figyelhető meg szintén a legtöbb *suse*-szentély esetében. A Vankalén található Hazine Kapisı esetében ugyanakkor a feliratokon kevés a vallási rituális elem (csak II. Sarduri cselekedetei olvashatók a szövegeken), ugyanakkor a kialakított tér, különösen pedig a (valószínűleg vérelvezető) csatorna jól mutatja a tér alapvetően szakrális jellegét.

Nagy vita folyik az ókori keleti szakirodalomban arról, hogy milyen típusok szerint lehet katalogizálni a különböző területek, államok, kultúrák áldozatbemutatási szokásait.¹⁹ Anélkül, hogy most ebbe a vitába részletesen belemennénk, érdemes megjegyezni, hogy szigorúan a rendelkezésünkre álló epigráfiai anyag alapján az urartui áldozatbemutatás az ún. vágásos típusú gyakorlatba tartozik. Ennek a következő jelei vannak:

– a szövegekben szinte kizárólag állatok feláldozásáról van szó (szarvasmarha, juh);

– a használt ige (*urp-*), ill. annak szintén ideogram párhuzamának (TAG) jelentése egyértelműen a vágással van kapcsolatban.

Nem lehetetlen ugyanakkor nyilván, hogy más típusú áldozatbemutatási szokások is megjelenjenek, akár már az írásos források szintjén. Fentebbi második szövegünkben is láthattunk példát növényi (talán szőlő?), vagy éppen valamilyen libációs áldozatra. Ha összekapcsoljuk ugyanakkor az írott források rituális gyakorlattal kapcsolatos adatait az egyéb régészeti forrásokkal, például a szinte minden urartui erődben talált nagyméretű bronzüstökkel, megállapíthatjuk, hogy a.) az urartui rituális gyakorlatban nagy szerepe van az olyan típusú áldozati cselekménynek, amely során nagy testű állatokat (szarvasmarhát, juhot) nagy tömegben vágnak le, dolgoznak fel; b.) az áldozati cselekmény többékevésbé nagyobb tömeg, "közönség" előtt zajlik, akik esetleg maguk is valamilyen szinten az cselekmények résztvevői, ha máshogy nem, azzal, hogy

¹⁵ Részletesen ld. Buhály 2015

¹⁶ Egy lehetséges urartui „naptári rendszer”: Taffet 1999

¹⁷ Az ayanisi szentély régészeti leletanyagát illetően ld.

Çilingiroğlu 2012: 305-307.

¹⁸ Wilhelm – Akdoğan 2011

¹⁹ Vö. Bergquist 1993

részesülnek a feldolgozott állatokból; c.) az egész rituális cselekmény elrendelője, kezdeményezője a király ; d.) aki ezt egy adott sztélé- vagy sziklafelirat formájában ki is nyilvánítja.

Ennél a pontnál érdemes átgondolni azt, hogy mi az írásbeliség, az íráshasználtság szerepe az archaikus társadalmak esetében. Manapság hozzá vagyunk szokva ahhoz, hogy az írástudásnak a mindennapi, praktikus tudáson túl (pl. egy buszmenetrend vagy valamilyen használati útmutató értelmezése) leginkább valamilyen kreatív, alkotó funkciót tulajdonítsunk. A különböző preliterátus társadalmak esetében azonban ez korántsem volt így: ott az írásnak és az olvasásnak inkább egyfajta recitatív szerepe van, célja a szöveg, a tartalom felidézése, ill. annak elősegítése.²⁰ Az olvasás ekkor még hangos olvasás, méginkább felolvasás, különösen akkor, ha "a célcsoport", mint az urartui epigráfiai anyag is, egy nagyobb közönség. Az írás, ill. konkrétan az esetünkben az adott urartui sztélé- és sziklafelirat egy sajátos "hangrögzítő" média, és az olvasás célja a szöveg recitálása, ezáltal pedig a szöveg létrehozója (azaz a király) intencióinak a felidézése.

A "szöveg" és az "olvasás" archaikus társadalmakra jellemző jelenségei milyen formában jelennek meg Urartuban? Látható ebben az esetben, hogy a felirat egyfajta információ-multiplikátorként jelenik meg, azaz a király által véghezvitt vagy elrendelt, az állam katonai és infrastrukturális felépítésével, ezek rituális hátterével foglalkozó információk közzétételével. A szöveg olvasása ("felidézése") során a királyi cselekedetek, előírások rendszere jelenik meg, akár mint katonai, akár valamilyen építészeti aktivitás, vagy valamilyen rituális előírás formájában. A szöveg értelmezése nyomán a befogadók valamilyen módon viszonyulnak az abban leírtakhoz: a passzív hallgatás, vagy az azzal együtt járó egyéb cselekmények során valamilyen információközösség születik, amely elfogadja, és ezáltal legitimálja a király, mint inventor cselekedeteit vagy szándékait.²¹

Az urartui identitás az epigráfiai anyag tanúsága és értelmezése szerint alapjában véve három szintből épül fel:

1. A legalsó szint, egy sajátos piramis legalsó foka a lokális, szegmentáris identitások szintje. Fentebb már volt szó arról, hogy az a terület, ahol

Urartu állama kialakul, földrajzilag rendkívül tagolt. A magashegyi hágók az év nagy részében járhatatlanok a hótól, a különböző völgyek közösségei egymástól elszigetelten élnek; ez a helyzet egy nyelvileg, etnikailag rendkívül heterogén, mozaikszerű társadalmat feltételez. A Batmaz hívta fel a figyelmet arra, hogy az oszmán-török korban a térségre jellemző *aşiret*-rendszer, azaz sajátos klányszerű zárt társadalmi, közösségi hálózatok megléte nyilvánvalóan már nagyon korai, az urartui vagy az az előtti korszakra is jellemző lehet.²² Az identitás legalsóbb szintje ebben az esetben a klányszerű közösségek tagjainak összetartozástudata.

2. A második lépés egy szupraterritoriális hatalom létrejötte, vagy legalábbis létrehozásának szándéka. Nincsenek arról pontos és közvetlen információink, hogy a valószínűleg helyi klánfőnökök valamelyikének kiemelkedése milyen eseménytörténeti és konkrét hatalomtechnikai folyamatok között megy végbe. Az asszír forrásokból csak az tűnik fel, hogy III. Šulmánu-ašaredu északi hadjáratai során egy ponton az ellenfélnek már "neve" is van: míg egyik elődje korábban "harminc királyt" (nyilvánvalóan a lokális klánok egy-egy vezetőjét) győzött le "három nap alatt", addig nála az ellenfél már "Aramu", majd "Siduri, Urartu királya".²³

Utóbbi I. Sarduriként már urartui forrásokból is ismerjük; az általa bevezetett, majd utódaik alatt tovább használt írásbeliség - többek között - annak a rituális gyakorlatnak a megörökítője, amely, ahogy erről fentebb volt szó, sajátos információközösséget, majd ezáltal rítusközösséget teremt.

3. A rituális gyakorlatnak pedig megvannak a megfelelő társadalmi, jogi következményei. Urartuban, ahogy az a szegmentáris államokra általában jellemző, szinte teljesen hiányzik a központosított állami berendezkedést irányító hivatali bürokrácia. Ilyen esetben a vezető hatalma nem politikai, hanem különböző rituális elemekre támaszkodik, és a politikai hatalmat a formális bürokrácia helyett a különféle rítusok szabályozzák.²⁴ Az írásbeliség szerepe pedig ezeknek a rítusoknak a rögzítése, felidezésük lehetőségének elősegítése, ezáltal pedig az uralkodói legitimáció, valamint egyfajta identitásteremtés biztosítása.

Alapvető kérdésünk az volt, hogy létezett-e, létezhetett-e valamilyen közös urartui identitás, vagy valamilyen egységtudat. A kérdésre elsősorban az írott források tükrében próbáltunk válaszolni, jól

²⁰ Houston 2004: 240.

²¹ Részletesen ld. Buhály 2014

²² Batmaz 2012: 26.

²³ Az urartui államformálódással kapcsolatos Kr.e. 13-9. századi asszír források feldolgozását ld. Mayer 1988

²⁴ Bernbeck 2003-2004: 274-276.

tudván ugyanakkor azt, hogy az epigráfiai anyag nyilvánvalóan torzít. Egyrészt, az adott népesség a kelet-anatóliai, transzkaukázusi térség földrajzi körülményeivel összefüggésbe helyezhető életmód-beli, és szociokulturális viszonyaival rendelkezett. Másrészt az írott források, mint az uralkodói szándék leképeződései, elsősorban az identitásteremtésben játszottak szerepet, és az "urartui kultúra", "urartui vallás" kifejezések helyett pontosabb lenne az "urartui király vagy uralkodó dinasztia által preferált identitásteremtő eszközökről" beszélni. Hogy ez aztán mennyire volt, vagy lehetett sikeres, jól mutatja, hogy ezek a kulturális "eszközök" Urartu mint állam felbomlása után szinte nyom nélkül eltűnnek, illetve még az is előfordulhat, hogy az állam pusztulása összefügghet azzal a folyamattal, amikor az utolsó pontosan ismert király, II. Rusa a Kr.e. VII. század közepén feltehetőleg komoly lépéseket tesz a fentebb hiányolt központi államigazgatás kiépítése felé – konfliktusba kerülve ezáltal a klánfőnökökkel.²⁵ De ez már egy másik történet.

Források

Salvini, Mirjo 2008-2012: *Corpus dei testi urartei. Vol. I-IV*. Roma (CTU)

Felhasznált irodalom

- Batmaz, Atilla 2012: War and Identity in the Early History of Urartu. In: Çilingiroğlu, A.A. – Sagona, A. (Ed.): *Anatolian Iron Ages 7. The Proceedings of the Seventh Anatolian Iron Ages Colloquium Held at Edirne, 19–24 April 2010*. Leuven – Paris – Valpole, MA, 23–50.
- Batmaz, Atilla 2013: A Lion-Headed Shield from Ayanis: An Identifier of the Urartian Culture? In: Bombardieri, L. – D'Agostino, A. – Guarducci, G. – Orsi, V. – Valentini, S. (Ed.): *Identity and Connectivity. Proceedings of the 16th Symposium on Mediterranean Archaeology, Florence, Italy, 1–3 March 2012*. Oxford, 243–252.
- Batmaz, Atilla 2015: Concept of a Culture: An Examination of the Urartian Identity. In: Çilingiroğlu, Ç. – Pınar Özgüner, N. (Ed.): *Değisen Arkeoloji: 1. Teorik Arkeoloji Grubu – Türkiye Toplantısı Bildirileri 9–10 Mayıs 2013, İzmir. Changing Archaeology: Proceedings of the 1st Tag-Turkey Meeting (Izmir, May 9–10, 2013)*. İstanbul, 210–221.

- Belli, Oktay 1998: *Anzaf Kaleleri ve Urartu Tanrıları*. İstanbul.
- Bergquist, Brigitta 1993: Bronze Age Sacrificial *koine* in the Eastern Mediterranean? In: Quaegebeur, J. (Ed.): *Ritual and Sacrifice in the Ancient Near East. Proceedings of the International Conference organized by the Katholieke Universiteit Leuven from the 17th to the 20th of April 1991* (Orientalia Lovaniensia Analecta 55). Leuven, 11–43.
- Bernbeck, Reinhold 2003–2004: Politische Struktur und Ideologie in Urartu. *Archaeologische Mitteilungen aus Iran* (35–36.) 267–312.
- Buhály Attila 2010: Urartu története és kultúrája. In: Minya Károly (szerk.): *Mesterfüzet I*. Nyíregyháza, 27–46.
- Buhály Attila 2014: Írásbeliség és hatalmi kommunikáció az ókori keleten. Az urartui példa. *Világtörténet* 1. 53–65.
- Buhály Attila 2015: Adalékok az urartui rituális gyakorlat tipológiájához. In: Csabai Z. – Földi Zs. – Grüll T. – Vér Á. (szerk.): *Ökonómia és ökológia. Tanulmányok az ókori gazdaságtörténet és történeti földrajz köréből* (Ókor – Történet – Írás 3.). Pécs – Bp., 113–125.
- Çilingiroğlu, Altan A. 2012: Urartian Temples. In: Kroll, S. – Gruber, C. – Hellwag, U. – Roaf, M. – Zimansky, P. (Ed.): *Biainili-Urartu. The Proceedings of the Symposium held in Munich 12–14 October 2007 / Tagungsbericht des Münchener Symposiums 12.–14. Oktober 2007*. Leuven, 295–307.
- Diakonoff, Igor M. – Starostin, S.A. 1986: *Hurro-Urartian as an Eastern Caucasian Language*. München
- Fuchs, Andreas 2012: Urartu in der Zeit. In: Kroll, S. – Gruber, C. – Hellwag, U. – Roaf, M. – Zimansky, P. (Ed.): *Biainili-Urartu. The Proceedings of the Symposium held in Munich 12–14 October 2007 / Tagungsbericht des Münchener Symposiums 12.–14. Oktober 2007*. Leuven, 135–161.
- Houston, Stephen D. 2004: The Archaeology of Communication Technologies. *Annual Review of Anthropology* (33.) 1. 223–250.
- Mayer, Walter 1988: Die Frühgeschichte der assyrisch-urartäischen Beziehungen vom 14. bis zur 2. Hälfte des 9. Jhd. v. Chr. In: Mauer, G. – Magen, U. (Hrsg.): *Ad bene et fideliter seminandum. Festgabe für Karlheinz Deller*

²⁵ Bernbeck 2003-2004: 304.

- zum 21. Februar 1987. Neukirchen-Vluyn, 199–246.
- Radner, Karen 2011: Assyrians and Urartians. In: Steadman, S. – McMahon, G. (Ed.): *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia*. Oxford, 734–751.
- Salvini, Mirjo 1995: *Geschichte und Kultur der Urartäer*. Darmstadt
- Salvini, Mirjo 2014: 'Tušpa | Tušpuea' szócikk. In: Reallexikon der Assyriologie 14. kötet. Berlin, 218–222.
- Stadelbauer, Jörg 1984: Bergnomaden und Yaylabauern in Kaukasien. *Paideuma* (30.) 201–229.
- Taffet, Avia 1999: A Tentative Reconstruction of the Urartian Calendar of Festivals. *Anadolu Araştırmaları* (15.) 369–381.
- Tarhan, Taner – Sevin, Veli: The Relation Between Urartian Temple Gates and Monumental Rock Niches. *Belleten* (39.) 401–412.
- Wartke, Ralf 2012: Bemerkungen zur Metallurgie Urartus. In: Kroll, S. – Gruber, C. – Hellwag, U. – Roaf, M. – Zimansky, P. (Ed.): *Bianili-Urartu. The Proceedings of the Symposium held in Munich 12–14 October 2007 / Tagungsbericht des Münchner Symposiums 12.–14. Oktober 2007*. Leuven, 411–416.
- Wilhelm, Gernot 1986: Urartu als Region der Keilschriftkultur. In: Haas, V. (Ed.): *Das Reich Urartu: ein altorientalisches Staat im 1. Jahrtausend v. Chr.* Konstanz, 95–113.
- Wilhelm, Gernot – Akdoğan, Rukiye 2011: Eine Inschrift Argištis I. mit Erwähnung eines *ašihusi*-Gebäudes. *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici* (53.) 219–227.
- Zimansky, Paul 1995: Urartian Material Culture as State Assemblage: An Anomaly in the Archaeology of Empire. *Bulletin of American Society of Oriental Research* (299.) 103–115.
- Zimansky, Paul 2011: Urartian and Urartians. In: Steadman, S. – McMahon, G. (Ed.): *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia*. Oxford, 548–559.
- Zimansky, Paul 2012: Imaging Haldi. In: Dietrich, M. – Lotentz, O. – Neumann, H. (Ed.): *Stories of Long Ago. Festschrift für Michael D. Roaf* (Alter Orient und Altes Testament. Band 397). Münster, 713–723.